

Zigmas ZINKEVIČIUS

*Lietuvių kalbos institutas***PASTABOS AUKŠČIAUSIOJO LAIPSNIO FORMŲ ISTORIJAI**

Straipsnio autoriaus gimtinė – *Juodáusiai*, netoli Ukmergės. Vietovardis kirčiuojamas tvirtapradiškai, o ne *Juodaūsiai*, kaip kartais ištaria atvykę iš tur žmonės, klaidingai siedami su *juodomis ausimis*. Kaip kuriozas nurodytina, kad autoriaus knygoje *Lietuvių dialektologija* (Vilnius, 1966, p. 523 ir 529) per neapsižiūrėjimą liko klaidinantis pavadinimas *Juodaūsiai*, kažkienu iš korektorių „pataisytas“. Vėliau teko tą „pataisymą“ atitaisyti (žr. *Mokslo Lietuva* 2000 06 21 = autoriaus *Rinktiniai straipsniai* 1, 172), kad nebūtų klaidinami vardyno tyrėjai.

Vietovardis *Juodáusiai* yra padarytas iš būdvardžio *júodas* su aukščiausiojo laipsnio priesaga *-áusiai*, tačiau ne po minkštojo priebalsio (ne *-iáusiai*), kaip yra aukščiausiojo laipsnio formose (plg. *juodžiáusias*), bet po kietojo priebalsio. Taigi praeityje, matyt, būta formos **juodáusias*, davusios pradžią pavadinimui *Juodáusiai*. Galbūt būta ir asmenvardžio *Juodáusias*, nes šiame krašte, kaip ir daug kur Lietuvoje, asmenvardiniai gyvenviečių pavadinimai yra labai populiarūs, Ukmergės rajone sudaro net 66% visų gyvenamųjų vietų pavadinimų. Išlikti būdvardžio formai *juodáusias* vietovardyje *Juodáusiai* galėjo padėti toji aplinkybė, kad vietos tarmėje dėl nekirčiuoto *uo* virtimo *a* (plg. *danėla* < *duonėlė*) šis vietovardis yra tariamas *Jadáusiai* (su *Jad-* vietoj *Juod-*). Pirmasis skiemuo niekuomet negauna kirčio (1 kirčiuotė), todėl ryšys su būdvardžiu *júodas* tapo nebeaiškus. Taip būta jau XVIII amžiuje, plg. *Juodausių* dvaro 1761 ir 1791 m. inventoriuose rašymą *Jadowsi*, vėliau rusiškuose šaltiniuose – *Ядовсу*.

Kaimo pavadinimas *Juodáusiai* yra unikalus. Daugiau vietovardžių su neabejotinai tvirtaprade priesaga *-áusiai* nepavyko aptikti. Galima būtų įtarti turėjus tokią priesagą pavadinimą *Rúdausiai* – kaimas Akmenės rajone, bet šio pavadinimo priesaga *-ausiai* yra bekirė (vietovardis 1 kirčiuotės), o aukščiausiojo laipsnio būdvardžiai turi kirčiuotą priesagą kaip ir kaimo pavadinime *Juodáusiai*. Tą patį reikia pasakyti ir apie vietovardį *Rudausiāi* – kaimas Vilniaus rj., kurio *-aus-* irgi niekuomet negauna kirčio: *Rudausiū, Rudausiāms*,

Rùdausius, ties *Rudausiaĩs*, *Rudausiuosè*. Pavadinimas *Baltaũsiai* – kaimas Pakruojo rajone (ne **Baltáusiai* kaip anksčiau autorius rašė) dėl tvirtagalės priegaidės su aukščiausiuoju laipsniu neturi nieko bendro, nes jame aiškiai slypi *báltos aũsys*. Kad forma *Juodáusiai* būtų perdirbta iš **Juodaũsiai* dėl aukščiausiojo laipsnio *juodžiáusias* poveikio, neleidžia manyti priebalsio *d* išlaikymas (lauktume **Juodžiáusiai*).

Senuosiuose lietuvių raštuose yra nemaža pavyzdžių. kuriuose aukščiausiojo laipsnio būdvardžio priesaga *-ausi(a)s* pridėta prie kietuoju priebalsiu besibaigiančios būdvardinės šaknies, tokių kaip *bayšaufi* SD 175 (Sirvydo „Promptuarium“), *linkšmaufiá* KN 105₁₃, *mieláufia* KN 43₉, *tołáufiay* KN 101₅ ir daugelis kitų. Juos visus laikyti rašybos klaidomis vargu ar būtų įmanoma. Ypač daug yra pavyzdžių su kietuoju priebalsiu *r*, pvz., *gieráufias* AK 39₄ (anoniminis 1605 m. katekizmas), ir ne tik tuose tekstuose, kurių autoriai yra kilę iš ploto, kuriame dabar kietinamas minkštasis *r*, bet iš tokių vietų, kur šio reiškinio nėra (pvz., *Knygoje nobažnystés*). Suprantama, turima omenyje tik Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje išleistus tekstus, nes Prūsų Lietuvoje priebalsių kietumas gali būti susijęs su vokiečių kalbos įtaka.

Dabartinėse tarmėse šio reiškinio nepastebėta, išskyrus įtartiną Gervėčių šnektos žodį *žiláusis* (var. *žilausis*) ‘vyro sesuo, moša’, kurį LKŽ sudarytojai kažkodėl laiko gudų (baltarusių) skoliniu, o tai sunkiai suderinama su žodžio tvirtaprade priegaide (slavizmai paprastai turi tvirtagalę).

Visa tai, kas pasakyta, verčia manyti praeityje lietuvių kalboje buvus būdvardinę formą **juodáusias* ar **juodáusis*, turėjusią artimą aukščiausiajam laipsniui reikšmę, galbūt, ‘labai juodas, pats juodasis’ ar pan.

Aukščiausiasis laipsnis su priesaga *-iausias*, fem. *-iausia* yra specifinė lietuvių kalbos ypatybė. Tokių formų neturi ne tik kitos baltų, bet ir apskritai indoeuropiečių kalbos. Latviai aukščiausiajį laipsnį daro su *vis* (< gen. pl. *visu* ‘visų’) + aukštesniojo laipsnio forma (paprastai įvardžiuotinė), pvz., *vismazâkais* ‘mažiausias’. Prūsų tekstuose tam reikalui vartojamas žodelis *ucka* (skaityk *uka*) + nelyginamojo arba aukštesniojo laipsnio būdvardis, pvz., *ucka isarwiskai* ‘ištikimiausiai’. Visos šios baltų kalbų formos nėra senoviniai veldiniai. Seniausi kitų indoeuropiečių kalbų paminklai rodo, kad superlatyvui reikšti iš seno buvo vartojama priesaga *-isto-*, išvesta iš komparatyvo priesagos silpnojo laipsnio (*-is-*) su formantu *-t-*, pvz., gr. ἴδ-ιστος, skr. *svád-iṣṭha-h*, go. *sūt-ist-s* ‘saldžiausias’. Tam reikalui buvo dar vartojama (kaip antrinė) ir priesaga **-mo-*, pvz., skr. *apamáḥ*, lo. *postumus* ‘paskutinis’. Jos relikto randa prūsų kalboje, pvz., acc. sg. *aucktimmien* ‘aukščiausiaj’ iš **auk(s)timas*.

Lietuvių kalboje ši priesaga aukščiausiojo laipsnio nereiškia, pvz., ją turi būdvardžiai *tólimas, ařtímas, svėtímas*.

Lietuvių priesagos *-iáusias* kilmė neaiški. Yra sukurta daug įvairių hipotezių. Vieni tyrėjai mano, kad *geriáusias* išvesta išrieveiksmių aukštesniojo laipsnio *geriaūs*. Priesagą *-iaus* jie kildina iš **-ē-iōs* (plg. aukštesniojo laipsnio **-iōs*), bet čia susiduriama su nemažais fonetiniais sunkumais. Kiti *-iaus(-ias)* sieja su slavų *-uch-*, pvz., čekų *hrdouš* ‘išdidus žmogus’, lenkų *leniuch* ‘tinginys’. Bet ir slavų priesagos *-uch-* kilmė nelengvai išaiškinama. E. Fraenkelius lietuvių *-iaus-ias* < **-eus-* siejo su graikų priesaga *-εύς*, dedama prie aukščiausiojo laipsnio formų, pvz., ἄριστεύς iš ἄριστος ‘geriausias’. Suomų kalbininkas Karis Liukkonenas sukūrė hipotezę, pagal kurią aukščiausiojo laipsnio formų pagrinde glūdįs senovinis *u* kamieno būdvardžių lokatyvas su galūne **-ēu*. Baltų būdvardžio **tālus* (liet. *tolūs*) lokatyvas **tālėu* (iš čia esąs lietuvių *toliaū*) buvęs išplėstas santykiniu įvardžiu *jis*, taigi **tālėu-jis* > **toliáujis*, kuris pagal *dangujėsis* šalia *dangujėjis* modelį virtęs *toliáusias* (*Scando-Slavica* 22, 179–186).

Lietuvių aukščiausiojo laipsnio priesagos *-iáusias* negalima atskirti nuo aukštesniojo laipsniorieveiksmių *-iaū(s)*, plg. *juodžiáusias* ir *juodžiaū(s)*. Akūto virtimas cirkumfleksurieveiksmiuose nesunkiai paaiškinamas: galūniniame skiemenyje atsidūręs akūtinis sudėtinis dvibalsis *áu* dėsningai virsta cirkumfleksiniu *aū*, žr. Zigmąs Zinkevičius, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 1, 105t. (§ 152). Todėl aukščiausiojo laipsnio priesagos *-iáusias* kildinti iš *-iaūs*, kaip dažnai daroma, nederėtų, nes daug patikimesnė atvirkštinė raida: *-iaūs* iš *-iáusias*. Galbūt ir slavų kilmės asmenvardinė priesaga *-aūskas* (pvz., *Petraūskas*) gavo variantą su tvirtapradžiu dvibalsiu *áu* (*Petráuskas*) dėl *-áusias* poveikio (?).

Taigi pirmykštė yra aukščiausiojo laipsnio priesaga *-iáusias*, bet nerieveiksmių priesaga *-iaūs*, kurios naujesnis variantas *-iaū* (be baigmens *-s*) pastaraisiais laikais tapo labai agresyviu formantu, dedamu net prie daiktavardžių, pvz., *piečiaū* ‘labiau į pietus’, *vakariaū* ‘į pavakarę’, *kalniaū* ‘į kalną’. Jo dariniai tampa prielinksniais, pvz., *toliaū*, *žemiaū* ir kt.

Visa tai ir verčia aukščiausiojo laipsnio su priesaga *-iáusias* ištakų ieškoti senovinėse būdvardinėse formose, kurių reliktas užsikonservavęs gyvenvietės pavadinime *Juodáusiai*. Manytina, kad šio pavadinimo pagrindu rekonstruojamos būdvardžio formos *juodáusis* priesagai *-áusis* pradžių galėjo duoti semantikos požiūriu superlatyvui artimi žodžiai *daūg*, *dáuginti*, iš seno turėję akūtinę šaknį (*daūg* < **dāug*). Baigmuo *-sis* gali būti gautas iš įvardžiuotinių

būdvardžių, plg. *juodàsis*. Vėliau dėl *didỹsis*, gen. sg. *didžiojo* poveikio ir šalia *juodáusi(a)s* bus atsiradęs *juodžiáusi(a)s*. Dėl *-sis* || *-sias* plg. *didis* šalia *žálias*. Buvusios priebalsių *d* → *dž* pakaitos tam tikri pėdsakai, matyt, išliko tarmi-
nėse įvardžiuotinėse formose *didasai* (vietoj *didasis*) ‘didysis’, gen. sg. *didajo* ‘didžiojo’ (Svėdasai), fem. *didaji* ‘didžioji’ (Kleino gramatika). Tuo būdu superlatyvo priesagai *-áusias* galutinai susiformuoti bus padėjęs įvardžiuotinių būdvardžių pavyzdys.

Šie samprotavimai laikytini prielaida, skatinančia tyrėjus imtis paieškų nurodyta kryptimi. Galbūt šiame straipsnyje pareikštos pastabos pravers tiems baltistams, kuriems rūpi lietuvių superlatyvo kilmė.

REMARKS ON THE HISTORY OF SUPERLATIVE FORMS

Summary

The name of the village *Juodáusiai* allows the reconstruction of the form **juodáusis* ‘extremely black’ of the adjective *júodas* ‘black’. The superlative suffix *-áusi(a)s* could have originated from the semantically related words *daũg* < **dáug*, *dáuginti* ‘many, much, multiply’ with the acute diphthong *áu*. The ending *-sis* is copied from pronominal adjectives, cf. *juodàsis* ‘black’. Due to the impact of *didỹsis* ‘great’, gen. sg. *didžiojo*, the form *juodžiáusi(a)s* emerged next to *juodáusi(a)s*. Thus, the imitation of the model of pronominal adjectives could have influenced the eventual formation of the superlative suffix *-iáusias*.

Zigmas ZINKEVIČIUS
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileičio g. 5
LT-10308 Vilnius
Lithuania